

СОЦІОФОНЕТИКА

УДК 81'246.2

Оксана Бас-Кононенко, канд. філол. наук, доц.,
Зоя Дудник, канд. філол. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЛІНГВІСТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО БІЛІНГВІЗМУ

У статті звернуто увагу на актуальність проблеми вибору мови спілкування у двомовному однотериторіальному суспільстві, що пов'язана з усвідомленням чи мимовільним перемиканням мовних кодів під впливом конкурентних мотивацій мовця: або збереження мовної стійкості, або комунікативна адаптація. Обгрунтовано необхідність добору спеціального (фонетично і семантично вмотивованого) матеріалу для програми експерименту в дослідженні українсько-російського білінгвізму.

Ключові слова: білінгвізм, асиметрична двомовність, мовна стійкість, комунікативна адаптація, програма експерименту.

Масова двомовність (багатомовність) як наслідок співіснування двох і більше мов, активно використовуваних громадянами в межах однієї країни, є об'єктом дослідження багатьох суміжних наук, зокрема лінгвістики (психолінгвістики, соціолінгвістики), психології, нейрофізіології, історії, культури тощо. Нинішня гостра соціально-політична ситуація в Україні викликає до цього явища особливий інтерес – як у вузькогалузевих фахівців, так і в суспільстві в цілому.

У мовознавстві проблеми мовних контактів, а отже, і різні аспекти двомовності, перебували у центрі уваги багатьох науковців (І. Бодуен де Куртене, В. Богородицький, Л. Щерба, У. Вайнрайх, Е. Хауген, Ю. Шевельов, Ю. Жлуктенко, О. Ткаченко, С. Семчинський, К. Тищенко, Л. Масенко та ін.).

На сьогодні ця проблема найглибше вивчена щодо історико-політичних особливостей двомовної комунікації, факторів мов-

ної стійкості народу в умовах асиметричної двомовності, соціокультурних пріоритетів мовної поведінки білінгвів. Всебічно визначено ризики змішування чи зникнення мов, а також запропоновано необхідні культурно-економічні заходи в галузі мовної політики багатомовних держав із загроженими мовами.

Недостатньо проаналізованими залишаються питання актуального вибору мови спілкування, мовної і мовленнєвої стратегії, які стають доступними для вирішення лише за умови врахування особливостей породження мовлення. Саме безпосередньо в процесі вимовляння, слухання й читання мовець здійснює свій моментальний вибір між конкурентними мовними стратегіями, формами, мовленнєвими реалізаціями, значеннями, смислами, уподобаннями й цінностями.

Зрозуміти такий вибір та його стратегії – надзвичайно актуально, оскільки це дозволить не лише збагнути, яким чином соціальні, культурні та суб'єктивні чинники одночасно впливають на стійкість та варіювання норми в процесі породження і сприйняття, а й точніше інтерпретувати статистичні та соціологічні дані чи прогнозувати можливі наслідки мовних змін у цілому. Такий підхід вимагатиме як розроблення нових міждисциплінарних підходів і методик аналізу мовленнєвого вибору в термінах нейронної активності різних ділянок кори головного мозку людини, так і накопичення даних фонетичного варіювання вимови білінгвів України, для чого поки що не існує спеціального описового інструментарію.

Пропонована стаття є спробою надати належне місце аспекту породження (продукування) мовлення в проблематиці українсько-російської двомовності в Україні, визначити кроки до подальшого експериментального вивчення проблеми мовного й мовленнєвого вибору у свідомості білінгва та обґрунтувати програму експерименту.

“Двомовність, або білінгвізм, – це практика навіперемінного користування двома мовами з метою спілкування, яка властива мовній діяльності однієї особи чи певному колективу” [Семчинський : 351].

Історично українська мова функціонує й розвивається в співіснуванні з різними мовами, зокрема в контакті з російською, білоруською, польською, румунською, угорською та іншими. За таких умов особливо важливим і необхідним для збереження будь-якої мови виявляється мовна стійкість народу, яка “залежить від дієвості чотирьох джерел – національної традиції, національної свідомості й солідарності, національної культури, національного миру і співробітництва з іншими народами (насамперед однотериторіальними)” [Ткаченко : 3].

Мовна стійкість пов’язана, з одного боку, зі здатністю народу-носія підтримувати і вдосконалювати внутрішньосистемну організацію мови на всіх її рівнях (фонетичному, морфемному, лексичному, синтаксичному), а також зберігати й розширювати сфери її функціонування; з другого боку, мовна стійкість активізує здатність окремого мовця відрізнити іншомовні елементи (принаймні, фіксувати на них короточасну увагу як на ненормативних, чужорідних), які постійно проникають в рідну мову за умов білінгвізму.

Мовна стійкість, як важливий вектор існування мови, проходить справжнє випробування в умовах асиметричної¹ двомовності (а саме така українсько-російська двомовність побутує в Україні), коли виникає загроза розхитування внутрішньосистемної норми і умов функціонування як однієї мови, так і другої, і коли мовці-білінгви втрачають здатність вирізнити запозичені елементи нерідної мови.

У цьому сенсі білінгвізм можна розглядати як нерівнозначну умову, як процес і як результат соціокультурної адаптації більшості мовців до умов співіснування у просторі кількох мов; відповідно білінгв – це носій двох мов з різним ступенем домінування, який усвідомлює потреби адаптування заради спілку-

¹Асиметричність виявляється, з одного боку, в обмеженнях функціонування досі “непрестижної” української мови і відповідно в готовності носіїв цієї мови переходити на використання “престижної”, а з другого боку, в небажанні російськомовних носіїв спілкуватися українською, зокрема, й через відсутність державної підтримки розвитку і функціонування мови титульної нації.

вання (комунікативна адаптація) і активно переносить навички й форми рідної мови на другу мову, якщо не керує цим перемиканням мовних кодів свідомо.

Отже, ситуація асиметричної двомовності в Україні складається щонайменше з двох протилежно спрямованих тенденцій (мовної стійкості та міжмовної адаптації), які в процесах спілкування і перемикання мовних кодів на нейрофізіологічному рівні змагаються у свідомості білінгвів. Цю особливість двомовного сприйняття необхідно брати до уваги при формуванні завдань і програми експерименту на визначення нейрофізіологічних реакцій білінгвів із різними рідними мовами.

Обґрунтування програми експерименту:

1. Традиційною у лінгвістиці є думка про те, що фонетика і граматики утворюють закриті системи, лексична ж система є відкритою (А. Мейє). Тому найшвидше реагує на будь-які зміни в житті суспільства саме лексико-семантичний рівень (в межах навіть одного покоління мовців). Натомість фонетичний і морфолого-синтаксичний (граматичний) залишаються відносно стабільними, незмінними протягом тривалого часу (від одного до кількох століть).

Коли білінгв "...ототожнює фонему вторинної системи з фонемою первинної, відтворює її за фонетичними правилами первинної мови, виникає інтерференція" [Вайнрайх 1979 : 39]. У такій ситуації мовець, спілкуючись вторинною (нерідною, часом погано засвоєною) мовою і концентруючи увагу на словесній семантиці, мимоволі залишає поза увагою фонетичний рівень, а отже, у вимові підсвідомо застосовує артикуляційні навички, притаманні артикуляційній базі рідної мови, внаслідок чого виникає т. зв. "акцент"².

Аудитивне сприйняття такої фонетичної специфіки дозволяє слухачеві виявити мовного "чужинця". Отже, можна припустити, що мовна стійкість максимально послідовно виявляється са-

²О. Реформатський: "Акцент – заміна невідомих звуків і незвичних сполучень звуків своїми звичними і переосмислення слів з їх морфологічним складом та їх значенням за навичками рідної мови" (Реформатський А. О сопоставительном методе // Русский язык в нач. школе. – М., 1962. – № 5. – С. 469).

ме на фонетичному рівні, тож гіпотетично очікується й відповідна реакція на порушення вимови. Імовірно також, що особливості фонетичної типології українського та російського мовлення в разі домінування тенденції міжмовної адаптації не викличуть реакції на порушення вимови “чужинцем” або реакція на розрізнення відмінностей буде мінімальною.

Матеріалом для виявлення нейрофізіологічних реакцій білінгвів було обрано такі мовні й мовленнєві явища української та російської мов, які по-різному реалізуються в усному мовленні, а отже, відповідають різним патернам (стратегіям) слухового сприйняття й обробки сигналів мозком. Імовірно також очікувати паралельні реакції й від зорового сприйняття в процесі читання, чим варто скористатися в експерименті.

На основі сприйняття рідної й нерідної мов можна оцінити, наскільки глибоко у кожного індивіда вкорінена дихотомія “свій-чужий” (яку підтримує тенденція мовної стійкості) та наскільки вона для нього важлива (дія тенденції міжмовної адаптації). Тож маємо спочатку визначити найчутливіші для білінгвів мовні явища, які вони здатні розрізнити й відповідно реагувати на них в умовах двомовності.

2. При всій мінливості й динамічності лексична система мови зберігає базовий ядровий масив – словесні символи, закріплені в традиціях, які потужно актуалізують національні інтереси в активних соціально-політичних процесах сьогодення, оскільки вербалізують систему національних кодів – територіальних, історичних, культурних, морально-етичних. Це підтверджують дослідження в галузі соціальної психології, пов’язані зі створенням концепції соціетальної психіки³, яка засвідчує існування певних архетипів соціального життя окремої країни чи групи країн. Так, за О. Донченко та Ю. Романенком, Україна в термінах бінарних опозицій є *інтровертованим* (терплячим, мирним), *раціональним*, *сенсорним* (з кропіткою роботою, будівництвом технології життя), *інтернальним* (з розвинутим почут-

³Термін “соціетальний” вказує на феномени, які формуються і діють на рівні суспільства в цілому; від лат. *societas* – спільність (О. Донченко, Ю. Романенко, с. 46).

тям активної суб'єктивності; з пошуками не “ворогів”, а об'єктивних чинників, у тому числі історичної логіки фактів і процесів) соціумом. У Росії – зовсім інше – *екстравертоване* (динамічне, з потребою привласнення великих територій), *іrrраціональне, інтуїтивне* (з підвищеною рефлексивністю, нерівномірністю розвитку духовної культури – її “спалахами” і занепадом), *екстернальне* (у своїх невдачах і кризах винуватить когось, завжди у пошуках “ворогів”) суспільство. Водночас обидва соціуми виявляють ознаки *емоційності, ексекутивності* (домінанта жіночого – з незахищеністю, апатичністю, сугестивністю, наївністю, внутрішньою конфліктністю), на протизагу *інтенціональним* (домінанта чоловічого) соціумам – сильним, вольовим, самодостатнім, упорядкованим (напр. Китай, Німеччина, Англія) [Донченко, Романенко : 48–52]. Отже, у проекції на такі системи цінностей аналізованих соціумів, лексичний рівень кожної мовної системи гіпотетично має бути потужним чинником мовної стійкості з очікуваним розрізненням “своїх” і “чужих” ціннісних категорій. Власне таке розрізнення й може виявити здатність мовця-білінгва до вибору мовної стратегії і переключення кодів.

Для експерименту було обрано мовців – громадян України, серед яких окремі групи склали:

Ті, рідна мова яких – українська:

а) які є білінгвами з готовністю переходити на російську в конкретних ситуаціях приватного та офіційного спілкування;

б) які є пасивними білінгвами, розуміють і сприймають російську, однак не спілкуються через брак досвіду і суб'єктивні побоювання, або переходять на українсько-російський суржик, вважаючи його російською мовою;

в) які є білінгвами і можуть переходити на російську, але, зберігаючи національну ідентичність і усвідомлюючи важливість функціонування і розвитку державної мови, вважають за потрібне спілкуватися українською.

1) Ті, рідна мова яких – російська:

а) які є білінгвами з готовністю переходити на українську в конкретних ситуаціях приватного та офіційного спілкування;

б) які є пасивними білінгвами, розуміють і сприймають українську, однак не спілкуються через брак досвіду і суб'єктивні побоювання, або переходять на російсько-український суржик, вважаючи його українською мовою;

в) пасивні білінгви, які розуміють українську, але упереджено ставляться до її вивчення і використання у спілкуванні й діловій сфері.

Фонетичний рівень сприйняття (специфіка артикуляційної бази).

Для слухового аналізу експериментального дослідження добиралися насамперед семантично тотожні слова української та російської мов, однакові в написанні, проте істотно відмінні у звучанні⁴ (напр.: *день, небо, молоко*). Усі слова програми експерименту були начитані дикторами-філологами, носіями відповідно української та російської літературних мов.

1. Слова, однакові за значенням (зразки), однакові або схожі в написанні, але вимовляються відповідно до орфоепічних норм кожної з мов:

Орфографічна форма	транслітерація	транскрипція
<i>народ</i> (укр.)	<i>narod</i> ⁵	/na'rod/
<i>народ</i> (рос.)	<i>narod</i>	/na'rot/
<i>книжка</i> (укр.)	<i>knyzhka</i>	/'knɪʒka/
<i>книжка</i> (рос.)	<i>knizhka</i>	/'knɪʃka/

2. Слова, однакові за значенням (зразки), але з більшою різницею в написанні і відповідно у звучанні:

⁴За результатами лінгвістичного аналізу К. Тищенко, "російська літературна мова має збіг з українською у 8 з 40 фонологічних рис. За рештою 32 ознаками з 40 українська відмінна від російської" (Докладніше див.: Тищенко : 26–29).

⁵Стандарт транслітерації Паспортний КМ 2010; фонетична транскрипція у скісних дужках на основі стандарту Міжнародної фонетичної асоціації (ISO 15924).

Орфографічна форма	транслітерація	транскрипція
<i>Київ</i> (укр.)	<i>Kyiv</i>	/ˈkʲijʲu/
<i>Киев</i> (рос.)	<i>Kiev</i>	/ˈkʲiɛʃ/
<i>лицар</i> (укр.)	<i>lytsar</i>	/ˈlʲitsar/
<i>рицарь</i> (рос.)	<i>rycar</i> ⁶	/ˈrʲitsərʲ/

У ході аналізу та інтерпретації отриманих даних передбачаємо створення й використання спеціального описового інструментарію на основі міжнародного фонетичного алфавіту.

Лексичний рівень

1. Слова з різним значенням (зразки), різні в написанні і звучанні, з різною внутрішньою формою: *наречений – жених, шлюб – брак, лікарня – больниця, струнко! – смирно!*

2. Слова-символи (зразки) як виразники цінностей, притаманних українській та російській націям.

Українські	Російські
<i>людина</i>	<i>правда</i>
<i>країна</i>	<i>народ</i>
<i>сонце</i>	<i>отечество</i>
<i>свобода</i>	<i>герой</i>
<i>родина</i>	<i>любовь</i>
<i>хліб</i>	<i>сердце</i>
<i>побратим</i>	<i>песня</i>
<i>пісня</i>	<i>судьба</i>

Аналізуючи реакції мовців на слова 2-ї групи, необхідно враховувати, що слова, близькі у фонетико-графічному втіленні й однакові, на перший погляд, за лексичним значенням, можуть викликати різні асоціації в носіїв різних мов, тим самим актуалізуючи зовсім нетотожні лексико-семантичні варіанти полісемічної лексеми. Зокрема покажемо є результат асоціативного експерименту зі словом **земля** на матеріалі 6 мов (англійської, киргизької, німецької, польської, російської і французької), відповідно до якого домінантними значеннями виявилися: для англійців, росіян та німців – **планета**, а для киргизів, поляків та французів – **грунт** [Залевская : 70–73].

⁶ISO 9:1995 (транслітерація).

Експеримент, проведений на запропонованому матеріалі, дозволить виявити типові і специфічні реакції мовця-білінгва на озвучені слова рідної й нерідної мов, об'єктивно підтвердити чи спростувати попередні гіпотези.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бондарко Л. В.* Взаимодействие звуковых систем при интерференции : Коллективная монография / Л. В. Бондарко // Интерференция звуковых систем. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1987. – С. 3.
2. *Вайнрайх У.* Одноязычие и многоязычие / У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. – 1972. – № 6. – С. 25–60.
3. *Вайнрайх У.* Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх; пер. с англ. и комментарии Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вища школа, 1979. – 264 с.
4. *Донченко О. А.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – К. : Либідь, 2002. – 334 с.
5. *Жлуктенко Ю. А.* Лингвистические аспекты двуязычия / Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вища школа, 1974. – 176 с.
6. *Залевская А. А.* Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды / А. А. Залевская. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.
7. *Масенко Л.* Мова і політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slovoua.com/masenko_mova_politika. – Назва з екрану. Дата звернення 12. 06. 2015.
8. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації : [зб. наук. пр.] / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 363 с.
9. *Семчинський С. В.* Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. – К. : ОКО, 1996. – 414 с.
10. *Тищенко К. М.* Всеслов'янськість мови українців // Український тиждень. – 28.09–4.10.09.2012. – № 39 (256). – С. 22–64.
11. *Ткаченко О. Б.* Проблема мовної стійкості та її джерел / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 3–10.
12. Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упорядкув.: Л. Масенко та ін. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 399 с.
13. *Хауген Э.* Языковой контакт / Э. Хауген // Новое в лингвистике. – 1972. – № 6. – С. 67.
14. *Meillet A.* Le problème de la parenté des langues / Antoine Meillet // Linguistique historique et linguistique générale. – Paris : Champion, 1921. – P. 85.

Стаття надійшла до редакції 16.06.14

Оксана Бас-Кононенко, канд. філол. наук, доц.,
Зоя Дудник, канд. філол. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

**Лингвистический материал для экспериментального исследования
украинско-русского билингвизма**

В центре внимания статьи – актуальная проблема выбора языка общения в двуязычном однотерриториальном обществе, связанного с осознанным или неосознанным переключением речевых кодов под влиянием конкурирующих мотиваций говорящего: либо сохранение языковой устойчивости, либо коммуникативная адаптация. Обоснована необходимость подбора специального (фонетически и семантически мотивированного) материала для программы эксперимента в исследовании украинско-русского билингвизма.

Ключевые слова: билингвизм, асимметричное двуязычие, языковая устойчивость, коммуникативная адаптация, программа эксперимента.

Oxana Bas-Kononenko, Ph. D., Doc.
Zoia Dudnyk, Ph. D., Assistant Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

**Linguistic material for the experimental study
of Ukrainian-Russian bilingualism**

The article focuses on the topical problem of choosing a language of communication in a bilingual society living in a one territory. This choice is connected with conscious or unconscious speech code-switching under the influence of a speaker's competing motivations: either saving language stability or communicative adaptation. The authors prove the need to select special material (phonetically and semantically motivated) for the program of experiment in the study of Ukrainian-Russian bilingualism.

Keywords: bilingualism, asymmetrical bilingualism, language stability, communicative adaptation, program of experiment.